

نسبت اندیشه و عملکرد تقی ارانی و جریان «چپ»^۱

محمود ذکاو^۱

چکیده

تقی ارانی به عنوان یکی از شخصیت‌های تأثیرگذار در جریان روشنفکری ایرانی بخشی از نیروهای اجتماعی ایران در دوره‌ی پهلوی را فعال کرد. گروه او متشکل از دانشجویان و افراد تحصیل کرده بود که بعدها به گروه ۵۳ نفر مشهور شدند. اندیشه‌های او همواره بین طیف‌های مختلف جریان روشنفکری مورد مناقشه بوده است. مقاله‌ی حاضر با توصیفی اجمالی از زندگانی و اقدامات سیاسی - اجتماعی و فرهنگی ارانی، اجمالاً و به صورت کلی به بخشی از آرا و اندیشه‌های وی خواهد پرداخت. همچنین نسبت این اندیشه‌ها و شرایط داخلی و خارجی ایران در دوره‌ی پهلوی اول را بیان و از این باب به سمت نقادی پیش خواهد رفت. این مقاله با روش توصیفی - تحلیلی به موضوع مورد نظر پرداخته است. از جمله نتایج حاصل شده از این پژوهش شناخت ریشه‌های اجتماعی و فکری طیف سوسیالیست جریان «چپ» در ایران است.

واژگان کلیدی: پهلوی اول، چپ، کمونیسم، سوسیالیسم، تقی ارانی، ۵۳ نفر، مجله‌ی دنیا، حزب توده

The relationship between Taghi Arani's theory and practice and the Iranian left movement

Mahmoud Zekavat²

Abstract

As an influential figure in the intellectual movement of Iran, Dr. Taghi Arani activated a part of Iranian social groups in the Pahlavi era. Afterward was known as 53 members, his group is comprised mainly of students and educated persons. There have been many controversial discussions upon his ideas amongst intellectuals. Beginning with providing a short biography, This paper considers Arani's social and cultural ideas briefly. Additionally by stating the relationship between these ideas and internal and external environment of Iran, this article tends to come to criticizing them. The methodology of this paper is descriptive-analytic. One of this paper's achievements is a characterization of social and intellectual roots of the socialist branch of the Iranian left movement.

Keywords: Pahlavi the first, Communism, Socialism, Taghi Arani, 53 members, The Magazine Donya, the Todeh Party.

^۱ دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی، دانشگاه شیراز.

^۲ MA Student of the History of Islamic Iran, Shiraz University.

E-Mail: Mahmood_Zakavat@yahoo.com

بیان مسئله

۱) از جمله نیروهای اجتماعی تأثیرگذار در تحولات سیاسی - اجتماعی دوران معاصر جریان روشنفکری است. در ایران نیز جریان روشنفکری نقش و سهمی اساسی در این گونه تحولات دوران معاصر داشته است. در این میان «جریان روشنفکری چپ» از اهمیت بسیاری برخوردار است. جریان «چپ» در ایران اگرچه متأثر از تحولات سیاسی - اجتماعی روسیه در ابتدای قرن بیستم شکل گرفت اما جریان‌های فکری و اجتماعی مارکسیستی و سوسیالیستی در اروپای غربی نیز تأثیر چشم‌گیری بر این جریان در ایران داشته است. به بیان دیگر اندیشه‌ی «چپ» از دو سرچشمه‌ی روسی (کمونیسم) و اروپایی (سوسیالیسم) متأثر بوده است.

۲) اصطلاح فارسی «چپ» در فرهنگ سیاسی ایران کاربرد دو گانه‌ای داشته است. نخست به نحو گسترده‌ای برای اشاره به هر گروهی که گرایش به مارکسیسم داشته به کار رفته است. این گروه‌ها طیف سیاسی گسترده‌ای، از سوسیال دموکرات‌هایی که در انقلاب مشروطه‌ی سال‌های ۸۸-۱۲۸۴ ش شرکت داشتند، و دموکرات‌های چپ سال‌های اخیر را در بر می‌گیرد. این اصطلاح شامل احزاب مذهبی چپ (سازمان مجاهدین خلق) نیز می‌شود که به منظور مدرنیزه و روزآمد کردن برداشت خودشان از اسلام انقلابی، عناصری از مارکسیسم را با گشاده‌دستی وام گرفتند. دوم و به معنای دقیق‌تر اصطلاح چپ معمولاً بیشتر در ارتباط با آن دسته از گروه‌های مارکسیست - لنینیست یا کمونیست، به کار رفته است که طرفدار سرنگونی انقلابی و قهرآمیز نظام سیاسی - اجتماعی موجود و نشاندن یک دولت سوسیالیستی مطابق الگوی شوروی، یا الگویی دیگر، به جای آن بودند.^۱

۳) معمولاً تاریخ جریان‌های مارکسیستی در ایران را به سه دوران یعنی «دوران سوسیال دموکراسی»، «دوران کمونیستی» و «دوران توده‌ای» تقسیم می‌کنند.^۲ ورود تمایلات «چپ» در جریان‌های اجتماعی ایران به سال‌های اواخر دوره‌ی قاجار و دوران مشروطه برمی‌گردد. رخنه‌ی اندیشه‌ی چپ در ایران، پیوند مستقیمی با فعالیت سوسیال - دموکرات‌های فقفاز دارد؛ چرا که همجواری جغرافیایی ایران و روسیه، این «انتقال فرهنگی» را گریز ناپذیر کرده بود. مهاجرت

^۱. مازیار بهروز، شورشیان آرمان خواه ناکامی چپ در ایران، ترجمه مهدی پرتوی (تهران: انتشارات ققنوس، ۱۳۸۶)، ص ۱۹.

^۲. احسن طبری، کز راهه - خاطراتی از تاریخ حزب توده (تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۶)، ص ۱۴.

کارگران ایرانی به قفقاز که غالباً در صنعت نفت باکو کار می‌کردند و آمد و شد آنان با سوسیال دموکرات‌های روسیه، به تشکیل احزابی چون «همت»، «اجتماعیون عامیون» و «عدالت» انجامید.^۱ (۴) با شکل‌گیری سلطنت پهلوی و آغاز دوره‌ای جدید در تاریخ ایران، «چپ»‌های ایرانی نیز وارد دوران جدید فعالیت خود شدند که از آن به دوران «کمونیستی» یاد می‌کنند. در این نوشتار، به یکی از بنیان‌گذاران جریان‌های اجتماعی «چپ» در این دوران یعنی تقی ارانی و گروه وی موسوم به ۵۳ نفر خواهیم پرداخت. «ارانی» به عنوان یکی از شخصیت‌های تأثیرگذار در جریان روشنفکری ایرانی، بخشی از نیروهای اجتماعی ایران در دوره‌ی پهلوی را فعال کرد. اندیشه‌های او همواره بین طیف‌های مختلف جریان روشنفکری مورد مناقشه بوده است. با توجه به مطالب فوق پرداختن به تقی ارانی و فعالیت‌هایش حائز اهمیت است.

اغلب کتب و پژوهش‌هایی که درباره‌ی ۵۳ نفر نگاشته شده است، نظیر فرقه جمهوری انقلابی ایران و گروه ارانی (۱۳۸۷)، ارانی فراتر از مارکس (۱۳۸۲)، پرونده ۵۳ نفر (۱۳۷۳)، ارانی در آینه تاریخ، در پی آن بوده‌اند تا چگونگی و چرایی کشف و بازداشت گروه ارانی و اعضای آن در عصر رضاشاه را بیان و از این باب اتهاماتی را متوجه شخص، گروه و یا طیفی از جریان «چپ» کنند. همچنین خاستگاه نظری اندیشه‌ی ارانی در بعضی از این آثار مورد مذاقه قرار گرفته است. این مقاله بر آن است تا از زاویه دیگری به این گروه و اقدامات تقی ارانی بنگرد. تأکید نگارنده در این نوشتار بر فعالیت‌ها، اقدامات و آراء تقی ارانی خاصه در مجله‌ی دنیا است. بنابراین تقی ارانی، مجله‌ی دنیا و گروه ۵۳ نفر توأمان مورد بررسی قرار می‌گیرند تا شناخت بهتری از این تجربه‌ی روشنفکری در دوره‌ی معاصر حاصل شود. هدف اصلی این مقاله بیان نسبت اندیشه‌ی روشنفکران چپ در دوره‌ی پهلوی اول، به طور خاص گروه ارانی با تحولات داخل و خارج از ایران است. همچنین بررسی میزان تأثیرگذاری اجتماعی این جریان در دوره‌ی مورد نظر است. با توجه به مطالب فوق نگارنده از روش توصیفی - تحلیلی برای پیش‌برد اهداف خود استفاده می‌کند.

زندگی تقی ارانی

تقی ارانی (۱۲۸۲ - ۱۳۱۸ش) نویسنده، معلم، مدیرکل اداره صنایع و فعال سیاسی و اجتماعی در دوره‌ی پهلوی اول بود. وی فرزند ابوالفتح ارانی و فاطمه آقازاده، به سال ۱۲۸۲ش در تبریز و در خانواده‌ای مرفه به دنیا آمد. پدرش کارمند وزارت دارایی بود. ارانی دوره‌ی تحصیلی ابتدایی را در

^۱ سپهر ذبیح، تاریخ جنبش کمونیستی در ایران، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی (تهران: مؤسسه مطبوعاتی عطائی، ۱۳۶۴)، ص ۱۲.

مدرسه فیوضات تبریز به پایان برد و برای ادامه تحصیل راهی تهران شد. دوره متوسطه را از ۱۲۹۴ تا ۱۳۰۰ش در دارالفنون گذراند. در سال ۱۳۰۱ برای ادامه تحصیل در رشته‌ی شیمی به آلمان رفت. ارانی از ۱۳۰۵ بورسیه وزارت جنگ شد و از آنجا حقوق دریافت کرد. او در سال ۱۳۰۷ در دانشگاه برلین از رساله دکتری خود دفاع کرد. مدتی نیز در همان دانشگاه زبان فارسی تدریس می‌کرد. در همین دوره با فردریش روزن شرق‌شناس آلمانی همکاری داشت.

ارانی در سال ۱۳۰۸ به ایران بازگشت و در چندین مدرسه، فیزیک، شیمی و زبان آلمانی تدریس کرد و در کنار آن به کار اداری نیز مشغول بود و سرانجام مدیر کل صنایع شد.^۱ ارانی در پی آن برآمد تا متأثر از اندیشه‌ها و دغدغه‌های سیاسی و اجتماعی‌ای خود حلقه‌ای برای هم‌فکرانش ایجاد کند. حلقه‌ای که بعداً به گروه ارانی و ۵۳ نفر مشهور شد. از اسفند سال ۱۳۱۲ به همراه بزرگ علوی و ایرج اسکندری مجله‌ی «دنیا» را منتشر کرد. مجله‌ی دنیا تا خرداد ۱۳۱۴ منتشر شد اما بر اثر بخشنامه‌ی وزارت فرهنگ، دایر بر منع کارمندان دولت از انتشار مجله و جراند، ناگزیر تعطیل شد.^۲ در اردیبهشت ماه ۱۳۱۶ با دست‌گیری ارانی و دوستانش، همگی محاکمه و با احکام ده ساله و هفت ساله روانه‌ی زندان شدند. اتهام آن‌ها نقض قانون منع فعالیت‌های اشتراکی بود. ارانی در جلسه دادگاه مصوبه‌ی مورد نظر را مخالف قانون اساسی و روح آزادی دانست و از این مصوبه تحت عنوان «قانون سیاه» یاد کرد.^۳ در زندان وی را در شرایط بدی قرار دادند. سرانجام دکتر تقی ارانی در ۱۴ بهمن ۱۳۱۸، و در سن ۳۸ سالگی در زندان در گذشت. مسئولان زندان علت مرگ او را شیوع بیماری تیفوس در زندان اعلام کردند اما دوستانش همواره اعتقاد داشتند که مرگ او توسط مأموران رژیم پهلوی صورت گرفته بود.^۴

جهت فهم و شناخت اندیشه، فعالیت و اقدامات تقی ارانی، بایستی به مقالات وی در مجله‌ی دنیا، فعالیت‌های وی هنگامی که در آلمان به تحصیل اشتغال داشت و سیاست‌های کلان چپ‌ها در سطح جهانی در آن دوره توجه داشت. همان طور که بیان شد ارانی در سال‌های ۱۳۰۱ تا ۱۳۰۸ش، در آلمان زندگی می‌کرد. در این دوره وی در کنار تحصیل با فعالیت سیاسی نیز مأنوس بود. ارانی با

^۱. فرهنگ ناموران معاصر ایران، جلد دوم، ذیل ارانی، تقی، زیر نظر شورای عالی فرهنگ ناموران (تهران: سوره مهر، ۱۳۸۴)، ص ۳۳۷-۳۳۹

^۲. احسان طبری، زندگینامه و محاکمه و متن دفاعیه دکتر ارانی (بی‌جا، بی‌تا). ص ۱۲

^۳. حسین فرزانه، پرونده ۵۳ نفر (تهران: موسسه انتشاران نگاه، ۱۳۷۲)، ص ۵۲۴

^۴. بزرگ علوی، پنجاه و سه نفر (تهران: سازمان انتشارات جاویدان، ۱۳۵۷)، ص ۲۰۶

وجود اینکه با نشریه‌های «ایرانشهر» و «نامه فرنگستان» همکاری داشت^۱ با محافل روشنفکری چپ خاصه گروه‌های ایرانی نیز ارتباط برقرار کرد.

فعالیت ارانی در اروپا

توجه سیاسی ارانی به هنگام حضور در آلمان معطوف به برنامه‌های «فرقه‌ی جمهوری انقلابی ایران» بود. به همین واسطه نیز با محافل چپ اروپایی مرتبط شد. در واقع ارانی از طریق احمد اسدی (اسدوف) با مرتضی علوی آشنا شد و مرتضی علوی حلقه‌ی ارتباطی ارانی و اساساً دانشجویانی ایرانی‌ای که در اروپا فعالیت می‌کردند با اندیشه‌ها، نهادها و گروه‌های چپ اروپایی و جهانی بود.^۲ حتی ارانی بعدها در بازجویی‌های اداره‌ی سیاسی شهربانی چنین می‌گوید: «من اولین دفعه کلمه مارکسیزم و کمونیسم را در سال ۱۳۰۲ از [اسدوف] شنیدم پس از وی دومین کسی که کمونیست را از او شناختم مرتضی علوی بود. مانیفست کمونیسم را از علوی گرفتم.»^۳ آشنایی و همکاری این سه نفر (اسدی، ارانی و مرتضی علوی) به پایه‌گذاری فرقه جمهوری انقلابی ایران انجامید.^۴ این فرقه در سال ۱۳۰۴ش به دنبال خلع احمدشاه و ایجاد حکومت موقت، بیانیه‌ای را خطاب به ملت ایران منتشر کرد. آن‌ها علیه تاجگذاری رضاشاه و سلطنت وی نیز اقداماتی را انجام دادند. فرقه در دسامبر ۱۹۲۷م در کنگره‌ی بروکسل با سلیمان میرزا اسکندری رهبر حزب سوسیالیست ایران ارتباط برقرار کرد.^۵ همچنین در پاییز سال ۱۳۰۶ جزوه‌ای با عنوان «بیان حق» انتشار داد.

بی‌تردید «فرقه‌ی جمهوری انقلابی ایران» تحت تأثیر اندیشه‌ی «کمونیسم» بود. ارتباط اعضای این فرقه و کنگره‌ی بروکسل این امر را تأیید می‌کند. همچنین محمد بهرامی دیگر عضو این فرقه، در آن سال‌ها عضو حزب «کمونیست» آلمان بود، و از این طریق با «کمیترن» رابطه داشت.^۶ ایرج اسکندری که سابقه‌ی همکاری با این فرقه را داشت نیز این گروه را دارای ایدئولوژی کمونیستی دانسته و از آنان با عنوان نخستین گروه دانشجویان کمونیست نام می‌برد.^۷ با این وجود جریان

^۱ حمید احمدی، تاریخچه فرقه جمهوری انقلابی ایران و گروه ارانی (تهران: نشر اختران، ۱۳۸۷)، ص ۱۱

^۲ انور خامه‌ای، خاطرات سیاسی (تهران: نشر گفتار، ۱۳۷۲)، ص ۶۴

^۳ فرزانه، ص ۲۳۶

^۴ احمدی، ص ۱۳

^۵ حسین بروجردی، ارانی فراتر از مارکس (تهران: انتشارات تازه‌ها، ۱۳۸۲)، ص ۲۱

^۶ احمدی، ص ۲۳

^۷ ایرج اسکندری، خاطرات ایرج اسکندری (تهران: موسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ۱۳۷۲)، ص ۵۳۰-۵۳۷

کمونیستی جهانی، نسبت به «فرقه» نظر مثبتی نداشت، تا جایی که «کمینترن» و «حزب کمونیست ایران»، ارانی و اعضای مرکزی فرقه‌ی جمهوری انقلابی ایران را به مثابه یک جریان سیاسی «راست» و طرفدار جمهوری دموکراسی بورژوایی به شدت زیر آماج انتقاد قرار می‌دادند.^۱ بنابراین اگرچه ارانی و یارانش در این دوره متأثر از اندیشه «کمونیسم» بودند اما وابستگی سیاسی‌ای نسبت به این جریان نداشتند. لذا از طرف کمینترن و حزب کمونیست ایران مورد شماتت قرار گرفتند. به بیان دیگر اگر چه ارانی همواره به بنیادهای نظری و سیاست‌های کلان کمونیسم توجه داشت اما متأثر از شناخت و دغدغه‌های خود به آن اصول و مبانی توجه عمل می‌کرد.

ورود ارانی به ایران

وقتی ارانی در سال ۱۳۰۸ش به ایران بازگشت، مارکسیستی مطلع و سوسیالیستی مصمم بود؛ هرچند احتمالاً عضو حزب کمونیست نبود.^۲ سیاست کلان و خرد حکومت پهلوی اول در بُعد سیاسی و در رابطه با احزاب، خاصه احزاب چپ، سرانجام در قانون منع فعالیت‌های اشتراکی در سال ۱۳۱۰ش. پدیدار شد. چنین سیاستی عملاً فعالیت اجتماعی کمونیست‌ها را به محاق برد. ورود تحصیل‌کردگان خارج از کشور به ایران، خون تازه‌ای را وارد رگ‌های مسدود جریان اجتماعی چپ کرد. از طرف دیگر و از چند سال پیش‌تر سیاست‌های کلان کمینترن (کنگره‌ی بین‌المللی کمونیست) بعد از کنگره‌ی ششم (۱۹۲۸م / ۱۳۰۷ش) بر روی جذب قشرهای روشنفکر، تحصیل کرده و دانشجو متمرکز شد. همچنین باید توجه داشت که جریان چپ اروپایی خاصه محافل روشنفکری فرانسه و آلمان (سوسیالیست‌ها) که ارانی تجربه حضور در میان آن‌ها را داشت با رویکردهای دموکراتیک در فعالیت‌های سیاسی پیوند پایداری داشت. بنابراین تقی ارانی «هنگام تدریس در دانشگاه تهران یک محفل بحث دانشجویی تشکیل داد و با دوستان دوران تحصیلش در اروپا، نشریه‌ای کاملاً تئوریک به نام «دنیا» منتشر کرد. به بیان دیگر در چنین شرایطی که کوچک-ترین اقدام ناسازگار سیاسی از طرف حکومت رصد و در نطفه خفه می‌شد، ارانی جهت ترویج عقاید و اندیشه‌های ماتریالیستی بهترین کار را تمرکز بر فعالیت علمی می‌دانست و در صدد آن بود که با معرفی و توضیح مظاهر صنعتی جدید و اندیشه‌های مادی توجه مخاطب ایرانی را به این امور جلب کند.» در محفل دکتر ارانی و دوستان او که بعداً به گروه ۵۳ نفر مشهور شد، موضوع بحث معمولاً

^۱ احمدی، ص ۲۵-۲۴؛ نقل از ستاره سرخ (۱۳۰۹). شماره ۸-۷، ص ۴۳-۴۰.

^۲ یرواند آبراهامیان، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه کاظم فیروزمند و دیگران (تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۶)، ص ۱۴۶.

مسائل مربوط به فلسفه، جامعه‌شناسی، ادبیات، هنر و تئوری‌های انقلابی و در این زمینه‌ها بود.^۱ آن‌ها در جلسات و محفل‌هاشان، کتاب‌ها و منابع مارکسیستی را می‌خواندند. بزرگ علوی از جلسات کتاب‌خوانی با ارانی که در آن کاپیتال مارکس را می‌خواندند با خاطره‌ی خوشی یاد می‌کند.^۲ ارانی به وسیله‌ی تشکیل این گروه در صدد ایجاد یک حلقه‌ی اجتماعی جهت ترویج عقاید روشنفکرانه‌ی چپ در جامعه‌ی وقت بود. مجله‌ی دنیا عنصر هویت بخش به این جریان اجتماعی بود. ارانی همواره سعی داشت به لحاظ اقدامات سیاسی از برنامه‌های کمیترن فاصله داشته باشد وی هیچ‌گاه کنش ناسازگار سیاسی‌ای با رژیم پهلوی اتخاذ نکرد. حتی با حمله‌هایی که علیه مذهب در جامعه وقت داشت در جهت اهداف رژیم وقت گام برداشت. با این وجود نصرالله اصلانی(کامران) و عبدالصمد کامبخش با نفوذ در گروه ارانی سعی کردند تا جنبه‌های مارکسیستی و فعالیت‌های عمل‌گرایانه‌ی سیاسی را به گروه تزریق کنند. کامبخش سعی داشت رابطه‌ی عمیقی با ارانی پیدا کند و از این طریق تأثیرگذاری خود در گروه را شدت بخشد. همین کشاکش سرانجام منتج به کشف و بازداشت گروه ارانی شد.

نشریه‌ی دنیا

مجله‌ی دنیا در بهمن ۱۳۱۲ شروع به کار کرد. هسته‌ی اصلی مجله، تقی ارانی، بزرگ علوی و ایرج اسکندری بودند.^۳ اسکندری با نام مستعار «ا. جمشید» و علوی با اسم «فریدون ناخدا» مطلب می‌نوشتند. آن‌ها به بهترین نحو درک کرده بودند که «یک نشریه منظم ستون فقرات یک تشکیلات است». دنیا به موضوعات علمی، فلسفی، صنعتی و بعضاً مسائل اجتماعی می‌پرداخت. با این وجود فقط دوازده شماره از مجله دنیا منتشر شد. چراکه بر اثر بخشنامه‌ی وزارت فرهنگ، دائر به منع کارمندان دولت از انتشار مجله و جرائد، به ناگزیر تعطیل شد.^۴ لذا آخرین شماره‌ی دنیا در خرداد ۱۳۱۴ منتشر شد.

مبانی نظری و بنیان‌های اندیشگی ارانی در مقالات مجله‌ی دنیا تحت عناوین «ماتریالیسم تاریخی»، «عرفان و اصول مادی»، «مفهوم ماتریالیستی انسانیت»، «زن و ماتریالیسم» و «مبنای

۱. خامه‌ای، ص ۲۹.

۲. علی دهباشی، یاد بزرگ علوی(تهران: نشر ثالث، ۱۳۸۴)، ص ۱۳۰.

۳. خامه‌ای، ص ۶۶ / بزرگ علوی، خاطرات بزرگ علوی، به کوشش حمید احمدی(تهران: انتشارات دنیای کتاب، ۱۳۷۷)، ص ۲۹.

۴. علوی، ص ۱۲.

ماتریالیستی حیات و تفکر»، مشهود است. اساساً مجله‌ی «دنیا» آمده بود تا در «مسائل علمی، صنعتی، اجتماعی و هنری از نظر اصول مادی بحث [کند]». ارانی در این سلسله مقالات برای نخستین بار رویکرد آکادمیک مارکسیستی به مسائل علوم اجتماعی معاصر را به خواننده‌ی فارسی توضیح داد. او همچنین در جزوه‌هایی با عناوین اصول شیمی، اصول زیست‌شناسی، اصول فیزیک و اصول ماده، مارکسیسم را در علوم طبیعی نیز به کار گرفت. «وی نوشته‌های خود را که جنبه‌ی علمی محض داشتند با نام اصلی خود و نوشته‌های دیگر خود را، به خصوص آن‌هایی که صبغه‌ی اجتماعی - فلسفی داشتند، با نام مستعار «احمد قاضی» به چاپ می‌رساند.^۲ مقالات ارانی تا سال‌ها بعد بهترین منبع علمی برای پیروان مکتب ماتریالیسم دیالکتیک بود. بر همین اساس بود که کتاب «اصول فلسفه و روش رئالیسم» منبع مورد نقد مکتب مادی را آثار تقی ارانی قرار داد.

ارانی در «مفهوم ماتریالیستی انسانیت»، صریح‌ترین اثر سیاسی‌اش، چکیده‌ی منشأ خانواده، مالکیت خصوصی و دولت، اثر انگلس را ارائه داد و تأکید کرد که ساختار اقتصادی جامعه، روبنای نهادی، عقیدتی، فرهنگی و سیاسی آن را تعیین می‌کند. او مقاله را با سه نقد عمده در نظریه‌پردازان نژادی معاصر پایان داد: نخست، این که توضیح‌شان در خصوص تضاد شرق و غرب مراحل اقتصادی توسعه‌ی تاریخی را نادیده می‌گیرد؛ دوم، شواهد زیست‌شناختی مبنی بر اینکه اغلب جوامع از نژادهای مختلف اما برابر تشکیل شده‌اند، فرض اصلی‌شان را بی اعتبار می‌کند؛ سوم، آرمانی کردن دولت و ملت این واقعیت مبرم را پنهان می‌سازد که دولت کمیته‌ی اجرایی طبقه‌ی حاکم است و ملت به طبقات ستیزنده با منافع، عقاید، مجامع و احزاب سیاسی متضاد تقسیم می‌شود.^۳

سرچشمه‌ی اندیشه‌ی تقی ارانی را بایستی در دو منبع معرفتی کم و بیش هم‌سان «سوسیالیسم» و «کمونیسم» یافت. ارانی در مبانی هستی‌شناختی از اصول مادی «کمونیسم» متأثر است. با این وجود در سلوک سیاسی و فعالیت‌های فرهنگی - اجتماعی روش کمونیست‌ها (روسی) مبنی بر قهر سیاسی و مقابله‌ی سیاسی با دولت بورژوازی را در پیش نگرفت بلکه متأثر از عموم چپ‌های آلمان و فرانسه معتقد به استفاده از ظرفیت‌های دولت برای رسیدن به اهداف خویش بود. به عبارت دیگر ارانی در بعد نظری «کمونیست»ی صاحب رأی بود اما در حیطه‌ی اجرایی و کار تشکیلاتی روش

^۱. مجله دنیا (۱۳۱۲)، شماره ۱، ص ۱.

^۲. فرهنگ ناموران معاصر ایران، ص ۳۳۹.

^۳. آبراهامیان، ص ۱۴۶.

«سوسیالیست»ها خاصه چپ‌های فرانسوی و آلمانی را ترجیح می‌داد حتی نام مجله‌ی دنیا را از نشریه‌ی لوموند به سردبیری هانری باربوس نویسنده‌ی چپ فرانسوی اقتباس کرد.^۱

«دنیا» در دوره‌ی محاق جریان «چپ»، نقش مهمی در بقای «هویت» این جریان داشت. به گفته‌ی ایرج اسکندری: مجله‌ی دنیا در بین روشنفکران خیلی تأثیر داشت. حتی کسانی به عنوان مشترک مجله، به صورت دایم مجله را دریافت می‌کردند.^۲ در شماره‌ی ششم مجله، ارانی مطلبی نگاشته است که در آن، بخشی از مراسلات مخاطبان، که به دفتر نشریه ارسال شده را آورده است.^۳ طبری از ابراز علاقه‌ی زنان جوان باسواد به مطالب مجله سخن می‌گوید.^۴ مجله «دنیا» در شهر رشت یکی از پایگاه‌های اصلی مارکسیسم در ایران نیز مخاطب داشت و در آنجا توزیع می‌شد.^۵ در فاصله‌ی تعطیلی مجله‌ی «دنیا» تا دست‌گیری ۵۳ نفر، میتینگ‌ها و محافل چندگانه‌ای البته به صورت مخفی به رهبری ارانی در نقاط مختلفی برگزار شد.^۶ این محافل نیز سهم مهمی در هویت بخشی به اعضای جریان چپ در این دوره داشت.

سوسیالیسم و دغدغه‌های ارانی

سوسیالیسم تئوری یا سیاستی است که هدف آن مالکیت یا نظارت جامعه بر وسایل تولید - سرمایه، زمین، اموال و جز آن‌ها - به طور کلی، و اداره‌ی آن به سود همگان است.^۷ تکیه بر برتری جامعه و سود همگانی بر فرد و سود فردی از مهم‌ترین عناصر این نظریه است. از جهت تاریخی، سوسیالیسم طغیانی بر ضد لیبرالیسم است.^۸ اما باید توجه داشت که هر دو اندیشه، زاییده‌ی «اومانیسم» هستند. اما در ادامه «مارکسیسم» با تحلیل، تبیین و تعریفی که از حیات بشری، تاریخ و سرنوشت آن انجام داد به «سوسیالیسم علمی» مشهور شد. ظهور بلشویسم در روسیه و پیروزی آن در ۱۹۱۷م، مرحله - ای دیگر در تاریخ سوسیالیسم را ایجاد کرد. متأثر از این پدیدار و در سال ۱۹۲۰م، جنبش

^۱ آبراهامیان، ص ۱۴۶.

^۲ اسکندری، ص ۶۵.

^۳ مجله دنیا، (۱۳۱۳)، ش ۶ ص ۱.

^۴ طبری، بی‌تا، صص ۲۲-۲۳.

^۵ همان، ص ۲۹.

^۶ همان، ص ۲۸-۲۵.

^۷ داریوش آشوری، *دانشنامه سیاسی* (تهران: مروارید، ۱۳۸۹)، ص ۲۰۴.

^۸ همان جا.

سوسیالیستی به دو شاخه‌ی اصلی کمونیسم و سوسیالیسم (به معنای جنبش) تقسیم شد. ویژگی کمونیسم، تکیه بر ماهیت انقلابی مارکسیسم و ناگزیری تحقق سوسیالیسم است، این در حالی که سوسیالیست‌ها به سمت جنبه‌های اخلاقی و علمی دموکراسی غربی گراییدند، و عنوان «سوسیال دموکرات» را اخذ کردند.^۱ خاستگاه جغرافیایی این اندیشه (سوسیالیسم) اروپای غربی است. در واقع بخشی از «اندیشه‌های چپ، به آراء، ایده‌ها و نظریات کارل مارکس و فردریش انگلس بر می‌گردد که در آلمان تولید یافت و در فضای خاص اجتماعی، سیاسی و فکری در دوران پر تلاطم اروپا (آلمان، فرانسه و انگلیس) نشو و نما کرد.»^۲

با این وجود گروه‌های «چپ»، تاریخ پر فراز و نشیبی را طی کرده اند. از مشی تندروانه تا ساختار و قالب حزبی در پارلمان و گروه‌ها و گرایش‌های قومی - ملی، گاه به جریان رادیکالی و تندروانه و مشی مبارزات و رویارویی مسلحانه‌ی چریکی با نظام حاکم و گاه اپوزیسیون قانونی و حتی تعامل جانبدارانه از نظام حاکم را تجربه کرده است. این گوناگونی روش‌ها و نمودها و تظاهراتی مختلف از تفاوت شرایط اجتماعی داخلی و خارجی و خاستگاه طبقاتی کوشندگان در این جریان و ساختار قدرت در ایران و تعاملات بین‌المللی متأثر بود. ارانی که دوران جوانی و تحصیل خود را در آلمان طی کرده بود، با این‌گونه محافل مرادده داشت. انتشار مجله‌ی دنیا و ایجاد حلقه‌ی مخفیانه‌ی دانشجویی و روشنفکرانه،^۳ را بهترین عملکرد در دوره‌ی مورد نظر می‌دانست.

رویه‌ی ارانی تا سال‌ها بعد بخشی از جریان چپ در ایران را تحت تأثیر قرار داد. بعد از سقوط رضاشاه و شروع فعالیت احزاب و جریان‌های سیاسی، حزب توده شکل گرفت. بخش اعظم تشکیل دهندگان این حزب شاگردان ارانی بودند. حتی وقتی که رهبران حزب توده به دو گروه تقسیم شدند که در زمینه سیاست‌های عملی حزب تفاوت رویه داشتند، در رأس یکی از این گروه‌ها، ایرج اسکندری قرار داشت که به شدت تحت تأثیر آراء و اندیشه‌ها ارانی بود. رویکرد اسکندری جهت رسیدن به اهداف سیاسی و اجتماعی چپ، تکیه بر فعالیت‌های مدنی و روشنفکرانه در چارچوب قانون اساسی وقت و استفاده از ابزارهای روشنگرانه در قالب احزاب، نشریات و حتی استفاده از ظرفیت‌های دولت بود. بر همین اساس وارد مجلس چهاردهم شد و به دعوت قوام جهت پذیرش مسئولیت وزارت پیشه و هنر پاسخ مثبت داد، و دیگر دوستانش را برای به عهده گرفتن پست‌های

^۱ آشوری، ص ۲۰۶.

^۲ حمید احمدی حاجیکلائی، جریان‌شناسی چپ در ایران (تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۷)، ص ۵۴.

^۳ طبری، ص ۲۸-۲۵.

دیگر تشویق کرد. این تمایلات اسکندری، از همان بدو تأسیس حزب توده، مشی وی، را از مشی کیانوری، متفاوت جلوه می‌داد. بنابراین ارانی جریانی را در جنبش چپ ایرانی ایجاد کرد که تا سال‌ها بعد از وی نیز تداوم داشت. اما این جریان هیچ‌گاه نتوانست به معنای دقیق کلمه بر گفتمان چپ غالب شود.

نتیجه‌گیری

تقی ارانی به عنوان یکی از سران جریان چپ در ایران در بُعد اندیشگی، متأثر از اندیشه کمونیسم و چارچوب‌های مادی تفکر ماتریالیسم تاریخی قرار داشت. اما این امر باعث وابستگی عملی و سیاسی وی به شوروی نشد. بنابراین از طرف ارگان‌های وابسته به کمیترین مورد شماتت قرار می‌گرفت. با این وجود ارانی همواره استقلال مشی سیاسی‌اش را حفظ کرد. وی اگر چه به تجدد آمرانه و وابستگی رضاشاه به انگلیس نقد داشت اما مخالفت مبنایی و تئوریک با آن نداشت. اساساً ارانی قائل به مخالفت سخت با رژیم پهلوی نبود. با این وجود ارانی با ترویج مادی‌گرایی، مهم‌ترین بنیان فرهنگی - اجتماعی جامعه‌ی ایرانی یعنی «دین» را نشانه رفته بود. او می‌خواست هم «استبداد» را نقد کند و هم به جنگ «دین» برود، بی‌آنکه به جایگاه «دین» در حیات اجتماعی ایرانیان توجه کند و این به معنای محروم کردن خود از بخش عظیمی از مردم جامعه بود. به همین جهت مخاطبین وی به همان حلقه‌ی دانشجویان و برخی از تحصیل‌کردگان فرنگ محدود شد. اگر چه در دوره‌ی پهلوی اول جریان اجتماعی متأثر از فعالیت‌های ارانی به حلقه‌ی ۵۳ نفر و بخشی از اقشار تحصیل‌کرده محدود می‌شد اما در ادامه و پس از شهریور ۱۳۲۰ همین تعداد اندک توانستند هسته‌ی اولیه‌ی حزبی را تشکیل دهند که جریان‌سازترین حزب تاریخ ایران شد. البته باید توجه داشت که نفوذ حزب توده در دوره‌ی پهلوی دوم صرفاً حاصل اقدامات دوستان ارانی نبود بلکه طیف موسوم به کامبخش و کیانوری نیز که متکی به شوروی و کمیترین بودند در این امر تأثیر جدی داشتند.

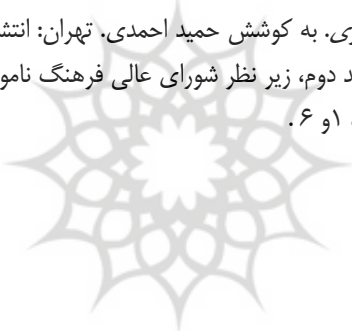
کتاب‌نامه

- آبراهامیان، یرواند. *ایران بین دو انقلاب*. ترجمه کاظم فیروزمند و دیگران، تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۶.
- آشوری، داریوش. *دانشنامه سیاسی*. تهران: انتشارات مروارید، ۱۳۸۹.
- احمدی حاجی کلایی، حمید. *جریان‌شناسی جنبش چپ در ایران*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۷.
- احمدی، حمید. *تاریخچه فرقه جمهوری انقلابی ایران و «گروه ارانی»*. تهران: نشر اختران، ۱۳۸۷.

اسکندری، ایرج. *خاطرات ایرج اسکندری*. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی، ۱۳۷۲.
بروجردی، حسین. *ارانی فراتر از مارکس*. تهران: انتشارات تازه‌ها، ۱۳۸۲.
علوی، بزرگ. *پنجاه و سه نفر*. تهران: سازمان انتشارات جاویدان، ۱۳۵۷.
بهروز، مازیار. *شورشیان آرمانخواه ناکامی چپ در ایران*. ترجمه مهدی پرتوی. تهران: انتشارات ققنوس، ۱۳۸۶.

فرزانه، حسین. *پرونده ۵۳ نفر*. تهران: مؤسسه انتشاران نگاه، ۱۳۷۲.
خامه‌ای، انور. *خاطرات سیاسی*. تهران: نشر گفتار، ۱۳۷۲.
دهباشی، علی. *یاد بزرگ علوی*. تهران: نشر ثالث، ۱۳۸۴.
ذبیح، سپهر. *تاریخ جنبش کمونیستی در ایران*. ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی. تهران: مؤسسه مطبوعاتی عطائی، ۱۳۶۴.

طبری، احسان. *کثر راهه: خاطراتی از تاریخ حزب توده*. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۶.
_____. *زندگی‌نامه و محاکمه و متن دفاعیه دکتر ارانی*. بی‌جا، بی‌تا.
علوی، بزرگ. *خاطرات بزرگ علوی*. به کوشش حمید احمدی. تهران: انتشارات دنیای کتاب، ۱۳۷۷.
فرهنگ ناموران معاصر ایران. جلد دوم، زیر نظر شورای عالی فرهنگ ناموران. تهران: سوره مهر، ۱۳۸۴.
مجله دنیا، (۱۳۱۲-۱۳۱۳)، شماره ۱ و ۶.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی